

ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА

УДК 378.147

О. В. МАЛИХІН

ІНФОРМАЦІЙНО-НАВЧАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЗАСІБ ЕФЕКТИВНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Здійснено психолого-педагогічний аналіз категорій «середовище» та «інформаційний простір» та «інформаційно-навчальне середовище». Визначено структуру і дидактичні можливості інформаційно-навчального середовища як засобу ефективно організації самостійної навчальної діяльності студентів педагогічних вузів.

Ключові слова: середовище, інформаційно-навчальне середовище, організація самостійної навчальної діяльності, педагогічний вуз.

A. V. MALYKHIN

ИНФОРМАЦИОННО-ОБУЧАЮЩАЯ СРЕДА КАК СРЕДСТВО ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ

Проведен психолого-педагогический анализ категорий «среда» и «информационно-обучающая среда». Определены возможности информационно-обучающей среды как средства эффективной организации самостоятельной учебной деятельности студентов педагогических вузов.

Ключевые слова: среда, информационно-обучающая среда, организация самостоятельной учебной деятельности, педагогический вуз.

O. V. MALYKHIN

INFORMATIVE-AND-INSTRUCTIVE ENVIRONMENT AS A MEANS OF EFFECTIVE ORGANIZATION OF STUDENTS' SELF-MANAGED EDUCATIONAL ACTIVITIES IN HIGHER PEDAGOGICAL ESTABLISHMENTS

Psychological and pedagogical analysis of categories «environment», «information space» and «informative-and-instructive environment» has been carried out in the article. The structure and didactic possibilities of informative-and-instructive environment as a means of effective organization of students' self-managed educational activities in higher pedagogical educational establishments have been defined.

Keywords: environment, informative-and-instructive environment, organization of students' self-managed activities, pedagogical higher educational establishment.

У сучасній дидактиці прийнято вважати, що «процес навчання складається з двох взаємопов'язаних процесів – викладання й учіння» [3, с. 131]. Але це визначення не враховує багатьох ситуацій, що виникають у процесі навчання. В зв'язку з цим деякі дослідники знов

вводять у педагогіку поняття середовища. Під середовищем взагалі розуміють сукупність явищ, процесів, умов, що впливають на об'єкт, який вивчають [5, с. 762]. Специфіка поняття «середовище» полягає в тому, що воно не може бути зрозумілим поза відношень до когонебудь чи чого-небудь. Окремі аспекти проблематики, пов'язаної з розумінням середовища, досліджуються у педагогіці з початку ХХ ст., коли існувало середовищезнавство (у 20-30 роки це було одним із напрямків зарубіжної педагогіки) і педагогіка середовища. Автором останнього терміна є С. Шацький. У межах цієї теорії працювали К. Ушинський, М. Пирогов, О. Лазурський, О. Лесгафт й ін. Її прибічники вбачали педагогічний процес у вигляді системи, що складається з трьох основних складових: об'єкт – середовище – суб'єкт. Так, О. Пінкевич зазначав, що у будь-якій педагогічній взаємодії можна розрізнити три моменти: 1) того чи тих, хто є організатором цієї взаємодії; 2) того чи тих, хто є під впливом суб'єкта; 3) те середовище, в якому здійснюється педагогічна взаємодія. Вже тоді вчені відзначали, що людина, яка взаємодіє з середовищем, не лише прилаштовується до нього, а й своїми силами змінює, організовує середовище. Л. Виготський у 1926 р. писав: «Виховний процес виявляється вже трьохсторонньо активним: активним є вчитель, активним є учень, активним є сполучне між ними середовище» [1, с. 244]. Розуміння середовища як сфери, що інтегрує зовнішнє і внутрішнє, об'єктивне і суб'єктивне, є важливим стосовно дослідження організації самостійної навчальної діяльності студентів педагогічних вузів, оскільки, відповідно до зауваження Л. Виготського, «будь-який вчинок людини виникає у відповідь на імпульси, поштовхи, подразники зовні, із середовища її життєдіяльності» [1, с. 322]. У процесі взаємодії з середовищем людина розвиває себе, змінюючи його при цьому.

У більш пізніх дослідженнях (Є. Аркін, Г. Костюк) розглядалися актуальні стосовно досліджуваної проблеми питання відносно середовища, створення оточення, яке може здійснювати максимальний вплив на розвиток особистості. Так, Г. Костюк вказує на суттєві обставини, пов'язані з організацією середовища, на те, як особистість відноситься до впливів середовища, яка її внутрішня позиція, що відображається у креативній перетворюючій діяльності. Вчений переконаний: не все те, що оточує людину, є дійсним середовищем її розвитку. Впливають на цей процес не лише ті умови, з якими вона вступає у той чи інший дієвий зв'язок. Середовище впливає на індивіда через його діяльність, разом зі зміною індивіда змінюються і конкретні умови його життя. Таким чином, особливості розвитку особистості у середовищі визначаються характером діяльності у певному середовищі.

Мета статті – здійснити психолого-педагогічний аналіз категорій «середовище» та «інформаційно-навчальне середовище», визначити можливості інформаційно-навчального середовища як засобу ефективної організації самостійної навчальної діяльності студентів педагогічних ВНЗ.

Поняття середовища активно використовується у психології. Одним з перших теоретичних уявлень про психологічний характер взаємодії людини і середовища є концепція «життєвого простору» К. Левіна. Вона виражає постійну, безперервну взаємодію внутрішніх і зовнішніх сил (потреби, мотивація, настрої й умови середовища, які сприяють або перешкоджають здійсненню цілей людини в окремій ситуації). Вчений розглядає поведінку як поєднання зусиль особистості і оточення, що сприймається. К. Левін приділяє значну увагу не зовнішньому об'єктивному оточенню, а індивідуальному характеру сприйняття цього оточення. Він визначає поняття «прикордонної зони» життєвого простору, розуміючи під ним певну частину фізичного і соціального світу, котра впливає на життєвий простір певний момент часу.

В будь-який момент, коли організм перебуває в якомусь середовищі, яке детермінує його поведінку і, можливо, змінюється при цьому, образ дій індивіду не може бути проаналізованим без врахування характеристик цього середовища – «прес середовища». При цьому наявним є рівний вплив як потреб та особистих характеристик суб'єкта, так і преса середовища, в результаті чого суб'єкт або задоволений місцем свого перебування, або перебуває у стані фрустрації.

Загалом поведінку людини в будь-якій ситуації неможливо описати у категоріях лише психології особистості. Задля того, щоб передбачити прийняття того чи іншого рішення індивідом, обов'язково повинні розглядатись структурні й функціональні критерії тих місць, де перебуває індивід.

Крім того, у межах психології середовища існують окремі теорії, що ґрунтуються на твердженнях біхевіоризму і таких, що пояснюють особливості взаємовпливу людини і середовища. У згаданих теоріях об'єкти середовища розглядаються як стимули (сильні, нейтральні, специфічні тощо), котрі вносять зміни до поведінки людини.

Суттєві аспекти педагогізації середовища, його функцій і структури, специфіку діяльності й спілкування людей у середовищі розробляють В. Бочаров, Ю. Бродський, Ю. Мануйлов, Л. Новікова, В. Семенов та інші сучасні дослідники.

До сих пір середовище вивчалось у парадигмі відомих у науці підходів: діяльнісного, особистісного, системного та ін. Внаслідок цього накопичуються уявлення про середовище як про умову чи фактор (сприятливий бо несприятливий) при роботі з учасниками педагогічного процесу. Однак деякі вчені, котрі займаються проблемою певних систем виховання, визнавали необхідність вивчення середовища як компонента системи виховання (В. Краковський, Л. Новікова, Н. Селиванова, О. Сидоркін, Є. Степанов).

Процесуально середовищний підхід становить систему дій суб'єкта управління з середовищем, що забезпечує діагностику, проектування і продуціювання необхідного результату. Аналіз впливу середовища на розвиток особистості, проведений вченими, дозволяє зробити висновок, що середовище є не лише засобом розвитку особистості, а й своєрідним каталізатором у процесі самореалізації особистості, здатним прискорити чи загальмувати цей процес.

Як визначають О. Ракітіна та В. Лискова, «простір» і «середовище» є близькими, але не синонімічними поняттями. Найбільш загальне уявлення про простір пов'язане з порядком розташування (взаємним розтушуванням) одночасно існуючих об'єктів. Говорячи про простір, ці дослідники мають на увазі набір певним чином пов'язаних між собою умов, які можуть здійснювати певний вплив на людину. При цьому за змістом у самому понятті «простір» не передбачається включення до нього людини. Простір може існувати і незалежно від неї.

Поняття «середовище» відображує взаємозв'язок умов, що забезпечують розвиток людини. У цьому випадку передбачається її присутність у середовищі, взаємовплив, взаємодія оточення з суб'єктом.

Перший термін може бути застосований для характеристики понять «освітній простір» й «інформаційний простір», а другий – поняття «освітнє середовище» й «інформаційне середовище». Однак не всі дослідники поділяють таку точку зору. Так, І. Шалаєв і О. Веряєв вважають поняття «простір» і «середовище» синонімічними. Вони відзначають, що в сучасних умовах можна говорити про те, що людина одночасно існує у різних освітніх просторах, деякі з яких взаємопов'язані і взаємодоповнюють один одного, але інші – слабо пов'язані між собою чи є майже автономними. Це можуть бути, наприклад, освітній простір (середовище) шкіл, вузів, домашній освітній куток, освітній простір позашкільних установ. На нашу думку, мова йде в цьому разі про освітні середовища, а не про простір.

Концепцію інформаційного середовища вперше запропонував Ю. Шрейдер. Він розглядає інформаційне середовище не лише як провідник інформації, але й як активний початок, що впливає на його учасників.

Будь-яке інформаційне середовище надає можливість отримання необхідних для нього даних, відомостей, гіпотез, теорій тощо, вміння здобути інформацію і перетворити її необхідно виховувати і формувати, воно може з'явитись у процесі навчання. Ю. Шрейдер говорить, що у книгах можна прочитати про будь-що, але з них не можна отримати вміння читати. Інформаційне середовище може зберігати багато знань, але не може зберігати у собі вміння користуватись ними [4, с. 57].

Якщо інформаційний простір утворюється внаслідок життєдіяльності усього людства і є достатньо консервативним стосовно змін, то інформаційне середовище створюється завдяки зусиллям окремої групи людей. О. Ракітіна відзначає, що інформаційне середовище навчальної діяльності формується:

- учителем (він визначає зміст програми курсу, вибір навчальної літератури, методи викладання, стиль спілкування тощо);
- педагогічним колективом навчального закладу (він визначає загальні умови до тих, хто навчається, традиції цього навчального закладу, форму взаємовідносин педагогічного й учнівського колективів та ін.);

- державою як суспільним інститутом (вона визначає матеріальне забезпечення освіти в цілому, соціальний запит на формування тієї чи іншої системи знань і поглядів).

Освітнє середовище є поняттям більш вузьким. Під ним найчастіше розуміють функціонування конкретного закладу освіти (В. Козирева, І. Шалаєва, А. Веряєва).

Аналізуючи різні підходи до питання про освітнє середовище, І. Данилова стверджує, що в шкільній практиці під освітнім середовищем мають на увазі конкретне середовище навчального закладу і воно становить сукупність матеріальних факторів, просторово-предметних факторів, соціальних компонентів і міжособистісних відносин. Усі перераховані фактори взаємопов'язані, доповнюють, збагачують один одного і впливають на кожного суб'єкта освітнього середовища. Але й люди організують, створюють освітнє середовище, впливають на нього. Інакше кажучи, автор не лише дає визначення освітнього середовища, а й описує його компоненти, акцентуючи на соціальних факторах.

Деякі автори використовують термін «освітнє середовище» як синонім навчального або навчального середовища, що, на нашу думку, не зовсім правильно, оскільки освіта і навчання не можуть сприйматись як тотожні поняття. Ці автори пропонують створити освітні середовища з різних предметів шкільного курсу, відзначаючи, що таке освітнє середовище залежить від програмового й апаратного оточення, причому мова йде якраз про навчання, а далі визначаються переваги, які надає це середовище для навчання.

Існують різні модифікації освітніх середовищ. О. Калмиков і Л. Хачатуров, зокрема, описують віртуальні освітні середовища. При цьому пропонують специфічне визначення, в основу якого покладено аксіологічний підхід: під віртуальним освітнім середовищем розуміють середовище, котре сприяє творчому пізнанню Себе – Нового, тобто особистості, котра перебуває у процесі освітнього становлення, засвоєння як нових знань, так і нових ступенів свободи. О. Крюкова описує інтегровані і розподілені освітні середовища.

Зупинимось на визначенні інформаційно-навчального середовища (інформаційного середовища навчання, навчального інформаційного середовища). У визначеннях різних дослідників вказуються різні його складові. Так, О. Ракитіна і В. Лискова на перше місце ставлять інформацію, пропонуючи наступне визначення: навчальне інформаційне середовище – це частина інформаційного простору, найближче зовнішнє стосовно індивідуума інформаційне оточення, сукупність умов, в яких безпосередньо відбувається навчальна діяльність індивіду. О. Крюкова і С. Панюкова ставлять на перше місце технічне забезпечення навчально-інформаційного середовища: комплекс програмних засобів і представлень знань, які забезпечують самостійну навчальну діяльність того, хто навчається, і такий, що управляє роботою ЕОМ [2, с. 21]. Ми вважаємо, що таке визначення є одностороннім і враховує лише матеріальну складову середовища.

Обидва сегменти комплексного поняття «інформаційно-навчальне середовище» є значущими. Таким чином, під інформаційно-навчальним середовищем розуміємо сукупність умов, які забезпечують навчання:

- наявність системи засобів «спілкування» з загальнолюдською культурою, котра слугує для збереження, структурування і представлення інформації, що становить зміст накопиченого знання, і для її передання, переробки і збагачення;
- наявність системи самостійних робіт, які б забезпечували опрацювання інформації;
- наявність інтенсивних зв'язків між учасниками навчального процесу – як вертикальних, так і горизонтальних.

Середовище як складне утворення має свою структуру. До компонентів середовища можна віднести наступне: 1) домінуючі в середовищі цінності, ідеали, потреби, котрі визначають характер взаємодій в ньому; 2) набір природних і речових компонентів середовища; 3) просторово-часова зона середовища.

Близькою до цього є концепція, в якій кожен компонент описано більш детально. Під компонентами шкільного середовища розуміють: 1) людські фактори – просторова і соціальна щільність середовища суб'єктів, особистісні властивості й успішність тих, хто навчається, розподіл статусів і ролей, статеві та національні особливості вчителів і учнів; 2) фізичне оточення – архітектура, просторова структура приміщень; 3) програма навчання – діяльність, стиль, характер викладання, контроль, кооперативні та конкурентні форми навчання тощо.

У межах середовищного підходу компонентами середовища вважають ніші та стихії. При цьому під нішею Ю. Мануйлов розуміє простір можливостей, які надає середовище. Можливості залежать від кількості та якості того живильного елемента в середовищі (від фізичного до духовного), який становить основу життя. Під живленням при цьому розуміють повітря, світло, простір, будь-які об'єкти сприйняття, будь-яку інформацію, тобто всю духовну і матеріальну поживу, що використовує людина.

Говорячи про педагогічне середовище, дослідники роблять акцент на педагогічній складовій середовища, не враховуючи фізичне оточення, часовий і комунікаційний фактори. Так, О. Околелов виокремлює у педагогічному середовищі наступні основні компоненти: знання, уміння та навички; пізнавальний і культурний потенціал; форми, методи та засоби навчання; форми та методи організації самостійної роботи.

Достатньо привабливим є виявлення таких компонентів середовища:

- комунікацій простір навчального процесу (сукупність партнерів, з якими можуть і актуально спілкуються його учасники);
- інформаційний простір;
- фізичний простір (він є надто важливим у тій частині, де впливає на перші дві складові).

Таким чином, у більшості досліджень визначають щонайменше три компоненти навчального середовища: взаємозв'язки між учасниками навчального процесу; фізичний простір; форми, методи і засоби навчання. Додатковими можна виокремити інформаційний та ціннісний компоненти. Фізичний компонент середовища є більш важливим у вихованні, ніж у навчанні, тому ми вважаємо за можливе не використовувати його.

На рівні емпіричного аналізу різні галузі наукових розробок у психології можуть бути класифіковані залежно від основних способів взаємозв'язків у системі «людина – середовище». Задля цього основні процеси, що визначають спосіб та умови взаємодії організму та середовища, можуть бути охарактеризовані через дві пари перемінних, які відрізняються залежно від:

- способу взаємодії людини з середовищем (поведінкового або когнітивного);
- реакції людини на вплив середовища (активної або пасивної).

Відповідно до цього можна розглядати проблеми взаємодії людини й середовища з позиції поведінкового (фізичного) способу інтеракції, враховуючи активну чи пасивну фазу середовищної взаємодії. Разом ці перемінні дають чотири способи взаємодії людини й оточуючого середовища: інтерпретаційний (активно-когнітивний), оцінювальний (реактивно-когнітивний), оперативний (активно-поведінковий), респонсивний (реактивно-поведінковий).

У педагогіці з наведених психологічних описів середовища можна використовувати активне та пасивне середовище, а також сприйняття середовища як стимулу до відповідної дії.

Щодо організації самостійної навчальної діяльності студентів (з позиції визначення інформаційно-навчального середовища як ефективного засобу цього процесу) можна визначити певні взаємопов'язані дії студента і викладача у різних типах середовищ.

1. Студент аналізує інформацію, що отримує, інтерпретує дані, активно розв'язує задачі, самостійно здійснює планування та контроль власної діяльності, конструє зміст своєї освіти. У цьому випадку найбільш яскраво виявляється пізнавальна самостійність студента. Викладач навчає його самостійно ставити цілі і досягати їх, створює умови, надає йому більше свободи у самовизначенні, передає знання про способи організації навчання та засоби контролю, забезпечує наявність засобів, які дозволяють працювати самостійно. Студент – суб'єкт навчання.

2. Студент реагує на фізичні (матеріальні) стимули, але у нього слабо розвинені навички рефлексії і планування діяльності. Його дії випереджують орієнтування і планування. Викладач керує навчальним процесом, частково повідомляє студентів щодо його протікання. Окремі елементи планування роботи обговорюються разом із студентами. Студент – об'єкт навчання.

3. Відбувається оцінювання середовища та аналіз інформації, але діяльність цим й обмежується. Студент є неактивним суб'єктом навчання, в якого недостатньо вольових якостей для того, щоб навчатися. Викладач є переважно джерелом інформації, йому не вдається зацікавити студента, визначити для нього цінні мотиви діяльності.

4. Студент лише перебуває в середовищі, слабо реагує на стимули, не виявляє активності, він «пливе за течією». Мотивацію діяльності можна охарактеризувати як уникнення неприємностей. Студент – об'єкт навчання. Отже, якщо викладач працює у такому середовищі, то його менталітет спонукає зайняти, а, можливо, і налаштувати того, кого навчає, на планований час роботи, надати необхідну частку навчального матеріалу, організувати роботу, спрямовану на формування професійних навичок, тощо. Той, хто навчається, при цьому не поінформований ані про головні цілі, ані про рівень виконання завдань, які потрібно виконати. Він не володіє навчальним матеріалом, контролює його. Студент не має доступу до всього матеріалу, навіть якщо він більше працелюбний і засвоїв поточний матеріал. Він залежить від закріпленого поурочною структурою підручника, приречений навчатись у нав'язаному йому темпі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выготский Л. С. Педагогическая психология / под ред. В.В. Давыдова // Л. С. Выготский – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
2. Крюкова О. П. Самостоятельное изучение языка в компьютерной среде / О. П. Крюкова. – М.: Логос, 1998. – 128 с.
3. Пидкасистый П. И. Педагогика / П. И.. – М.: Рос. пед. агентство, 1996. – 602 с.
4. Шрейдер Ю. А. Проблема развития инфосферы и интеллект специалиста / Ю. А. Шрейдер // Интеллектуальная культура специалиста. – Новосибирск: Наука, 1988. – 243 с.
5. Энциклопедический социологический словарь / под ред. Г. В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – 939 с.